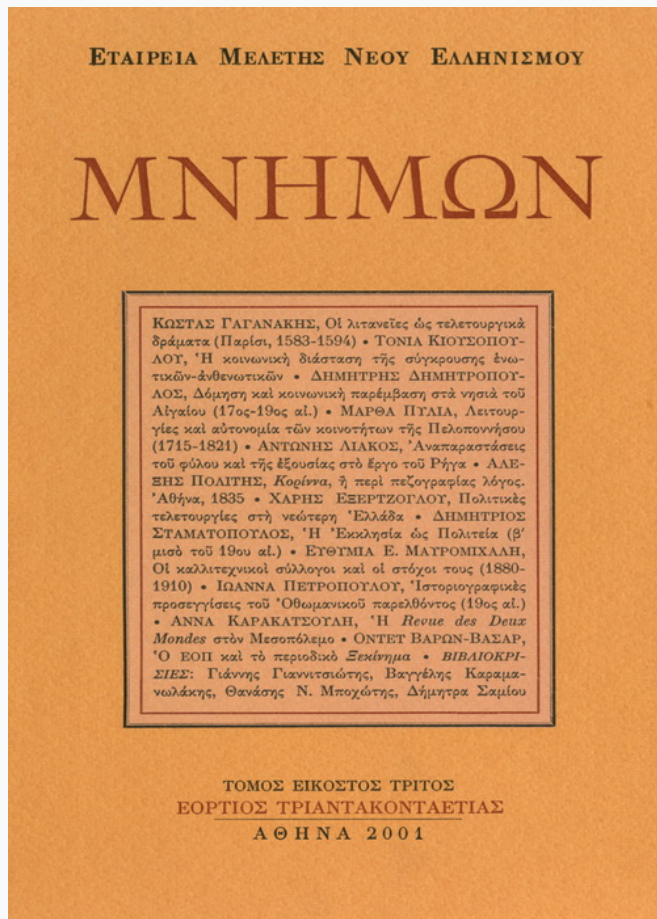

Μνήμων

Τόμ. 23 (2001)

ΤΥΠΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ. Η REVUE DES DEUX MONDES ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

ANNA KAPAKATSOYΛH

doi: [10.12681/mnimon.714](https://doi.org/10.12681/mnimon.714)

Βιβλιογραφική αναφορά:

KAPAKATSOYΛH A. (2001). ΤΥΠΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ. Η REVUE DES DEUX MONDES ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ. *Μνήμων*, 23, 296-318. <https://doi.org/10.12681/mnimon.714>

La REVUE DES DEUX MONDES paraît le 1er et le 15 de chaque mois

PRIX DE L'ABONNEMENT :

PARIS, SEINE, SEINE-ET-OISE	Un an, 80 fr. — Six mois, 41 fr. — Trois mois, 21 fr. 50
DÉPARTEMENTS et COLONIES FRANÇAISES	— 86 fr. — 44 fr. — 23 fr. —
ÉTRANGER	— 98 fr. — 50 fr. — 26 fr. —

Prix du Numéro : 4 fr. 50. — (Étranger : 5 fr. 25).

ON S'ABONNE chez les Libraires, dans tous les bureaux de poste et aux bureaux de la REVUE DES DEUX MONDES, 45, rue de l'Université, Paris (VII)

Compte Chèques postaux N° 170.59, Paris Téléphone : Ségus 20.46

Les Annonces sont reçues à la Société Nouvelle de Publicité, 11, boulevard des Italiens, Paris

FRANCE

AGEN.....	FERRAS, MONTMAYRANT.	CLERMONT-FERRAND.....	HERSON, GAUDOU.	MULHOUSSER.....	STOCKHOLM.....
AIX.....	DRAGON, JACQUAUD.	COUTANCES.....	LAVALLÉY, TARDIF.	NANCY.....	BOGNER, VALOIS, DUPOT
ALGER.....	FOURMAN, LACROIX.	DIJON.....	REY, YVOT, DAMBOY.	NANTES.....	CHANEY, VALOIS, DUPOT
AMIENS.....	HARDENY, LACROIX.	ÉPINAL.....	HOMMEYER et HERMET.	NICE.....	LEAID, VIL.
ANGERS.....	GRANDIN, PERDREAU.	GRENOBLE.....	PARMENTIER.	NIMES.....	ESCOFFIER, CASTELLAN
ANNECY.....	GU, GÉRÉ, BOUTIER.	LA ROCHELLE.....	J. REY, DE VALLÉE.	ORLÉANS.....	LAVIGNY-PÉRISSÉ.
AUXERRE.....	LIGNER, TOULOU.	LE HAVRE.....	GUINET, MORICE.	PAU.....	MARQUE, LACROIX, LEVY
AVIGNON.....	DELEU, CALIXTE.	LE MANS.....	FOUCHÉ, FOUCAULT.	PERPIGNAN.....	BÉGIN, GILLES
BAR-LE-DUC.....	COLLOT, COLLIN.	LILLE.....	DONNER, NENET.	POITIERS.....	LEVERIER, DELPECH.
BEZIERS.....	CLARTEY.	LINOGES.....	FLANDEUR et VAILLANT	REIMS.....	MICHAUD, MATOT.
BORDEAUX.....	FRÉZÉ, BAUMY.	LYON.....	de SÉZÉ-DEUX, GÉRARD.	RENNES.....	ROUSSEAU, BÉGIN, SÉZÉ
BOULOGNE & MER.....	HAYAT, MOLLY.	MARSEILLE.....	TALLANDIER, CHARD.	ROUEN.....	CHRYSLER, BLOCH.
BOURGES.....	JACQUES, CHIRIAUX.	METZ.....	DUNCEL, AMALIN.	S-ÉTIENNE.....	CHRYSLER, BLOCH.
BREEST.....	AUSPARGIS, ROBERT.	MONTPELLIER.....	CUMIN et MARON.	S-QUENTIN.....	DUPRE, FONTAINE.
CAEN.....	FR. ROBERT, NORMAN.		GEOR, FELD, TANGY.	STRASBOURG.....	TRICHTER, de WITTE
CAHORS.....	HUGELAUME.		FLANDEUR et VAILLANT	TOULON.....	BERGER-LEVALLE
CARCASSONNE.....	JORDAN, CHENET.		CANNOUILL.	TOULOUSE.....	ALTE, JÉSE.
CHALON-SAÛNE.....	GIERS, LINGET.		BLANCARD, RUAT.	TOURS.....	BOUQUINER, PÉREYAT
CHAMBERY.....	BRUNEL, FAFFUR.		FLANDEUR et VAILLANT	VALENCE.....	WELLMER et J.-JÉSE.
CHARTRES.....	JANIN, MUCLET.		MARCIER et GOULLOT.	VENDÔME.....	GRANTER.
CHERBOURG.....	PARDEL, MARQUET.		HUGUET.	VERSAILLES.....	HABIBAN, FAVIE.
	LENTHE, GANTLOFF.		MONTPELLIER.....		
	HENRY.				

ÉTRANGER

ANGLETERRE		HONGRIE		PAYS D'OUTRE-MER	
	JACQUET, ROLAND.	BUDAPEST.....	J.-L. FOTI.	BATAVIA.....	G. KOLFF et C ^o .
	DULAY, BERRY.		ITALIE	BONON.....	The See-England Press C ^o .
LONDRES.....	MULLIER & FINDALL.	ROME.....	BOCCA, MANTERAZZA.	BONOS-AYRES.....	AGENCIA LIBRERIA GUTHRIE.
	WILLIAMS & NORRIS.	MILAN.....	BOCCA, HOFFM, TRÉVIS.		AGENCIA LIBRERIA GUTHRIE.
	DAWSON, NICHOL.	FLORENCE.....	VIRSISSO, SERGIO.	CHICAGO.....	French Book Society.
BELGIQUE	LEBÉQUE, DECHERDIN.	GENÈVE.....	LAITRE.	MELBOURNE.....	W. ROBERTSON.
BRUXELLES.....	CANTARON, DUBUIT.	NAPLES.....	DETRE & ROCHOU.	MEXICO.....	C. BOLNEY, M. GUILLET.
	FAUL, RAMLOT.	TURIN.....	BOCCA, CASANOVA.	MONTEVIDEO.....	MONTVIVENDI.
LIEGE.....	J. BELLENS.	VENISE.....	MUSTIER.	MONTREAL.....	GRANGER, DEON, PONT.
ANVERS.....	GRANDE LIBRAIRIE.	BOLOGNE.....	MESSAGERIE ITALIENNE.	NEW-YORK.....	AGENCIA LIBRERIA F. BIRD.
	PEETERS, VERHAEG.		LETTONIE		The International Press C ^o .
GAND.....	VAN RYSELBROECK.	RIGA.....	ED. PATRIZOLE.	N ^o ORLÉANS.....	The See-England Press C ^o .
MONS.....	HENDRIKX, FIPPER.		NORVEGE	PEKIN.....	LA LIBRERIA FRANCESA.
DANEMARK	MAERMAN.	CHRISTIANIA.....	W. CAPTELEN.	PORT-LOUIS.....	The See-England Press C ^o .
COPENHAGUE.....	A. F. HØRST.		POLOGNE	PORT-AU-PRINCE.....	DECEB VIARD.
ÉGYPTE		VARSOVIE.....	GERTHSEN et WOLFF.	SAIGON.....	RUE.
ALEXANDRIE.....	SCHULEN.		WEND, VIOLETT.	SAINT-LOUIS.....	THE S. LOUIS NEWS CO.
LE CAIRE.....	DELBOURG, NAVEGNER.		OSWALDSON.	SAN FRANCISCO.....	THE PACIFIC BOOK STORE.
ESPAGNE			PORTUGAL		THE S. FRANCISCO NEWS CO.
MADRID.....	E. DORRAT, F. FR.	LISBONNE.....	RODRIGUES.	SANTIAGO.....	E. ZANONARO.
	SOC ^o G ^o ESPAÑOLA.		ROUMANIE	TIENTSIN.....	LA LIBRERIA FRANCESA.
	VERDAGUER.	BUCAREST.....	H. KOHN, SOCIÉ & C ^o .	TOKIO.....	MAURER C ^o .
BARCELONE.....	LIBRAIRIE FRANÇAISE.		SUEDE	TORONTO.....	THE TRICHOPOULOS C ^o .
	SOC ^o G ^o ESPAÑOLA.	STOCKHOLM.....	C. PRITZ.	VALPARAISO.....	WITTMER, THOMPSON.
ATHÈNES.....	SLAPTEHOUDAKIS.		SUISSE		
HOLLANDE		GENÈVE.....	FR. DOR, NAVILLE.		
LA HAYE.....	DELIENANTS, FRÉZES.	BERNE.....	FRANCK et C ^o .		
AMSTERDAM.....	NILSSON et LAMN.	LAUSANNE.....	PAYOT et C ^o .		
	KRAMERS.	BALE.....	GEORG et C ^o .		
ROTTERDAM.....		VEVEY.....	DELACHAUX.		

Paris. — Typ. PHILIPPE RENOUARD 15, rue des Salettes-Pères.

ANNA ΚΑΡΑΚΑΤΣΟΥΛΗ

ΤΥΠΟΣ, ΕΞΟΥΣΙΑ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΗ Η *REVUE DES DEUX MONDES* ΣΤΟΝ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟ

Η ιστορία του γαλλικού περιοδικού τύπου για την περίοδο από το 1880-1890 έως την έναρξη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου χαρακτηρίζεται από τον πολλαπλασιασμό των εντύπων και από την εντεινόμενη πίεση του ανταγωνισμού. Το φαινόμενο που κυριαρχεί και που έχει κυρίως απασχολήσει την ιστορική και φιλολογική έρευνα είναι η άνθηση των μικρών εντύπων με κοινά στοιχεία τον βραχύ βίο (τέσσερα έως πέντε έτη κατά μέσο όρο), την περιορισμένη κυκλοφορία και τη μαχητική καλλιτεχνική, λογοτεχνική και πολιτική στράτευση. Προϊόντα της ιδεολογικής συμπόρευσης μιας ολιγομελούς συνήθως ομάδας που κατά κανόνα διαλύεται μετά τα πρώτα τεύχη υπό το βάρος οικονομικών αδιεξόδων ή θεωρητικών διαφωνιών, τα περιοδικά αυτά είναι φιλόξενα και προσιτά, ανήσυχα και τολμηρά στις επιδιώξεις τους, ανοικτά στο κοινό τους, με το οποίο κρατούν συνεχή διάλογο. Στεγάζουν τους πρωτοεμφανιζόμενους καλλιτέχνες, ποιητές ή φιλοσόφους, προωθούν ανατρεπτικές πολιτικές επιλογές, έρχονται να καλύψουν κάποιο κενό στο πνευματικό πεδίο και δίνουν συλλογική μορφή σε προσωπικές ανησυχίες που ίσως και να μην είχαν ποτέ διατυπωθεί χωρίς την πρόκληση της δημοσίευσης. Κυρίως είναι χώροι ζωντανόι και δραστήριοι που δημιουργούν τη δική τους δυναμική και το δικό τους δίκτυο ανταλλαγών, έστω πρόσκαιρο, αφήνοντας το στίγμα τους στην ιστορία της διανόησης. Προσφέρουν έναν διάυλο κοινωνικοποίησης, ένα πεδίο επαφών και παρέμβασης που ανταποκρίνεται σε συγκεκριμένες πνευματικές, κοινωνικές, πολιτικές συνθήκες και επιτελεί αναμφίβολα έργο νομιμοποιητικό.

Μια πληθώρα τέτοιων περιοδικών δημιουργείται στις αρχές του 20ού αιώνα ως το ιδανικό όχημα για τα μανιφέστα των νέων καλλιτεχνικών κινημάτων όπως ο συμβολισμός, ο ντανταϊσμός ή ο υπερρεαλισμός και αναφέρονται με ενδεικτικά τα *La Revue Blanche* (1889),¹ *Le Divan* (1908), *Littérature*

Το κείμενο αποτελεί διάλεξη που έδωσε η συγγραφέας στην Εταιρεία Μελέτης Νέου Ελληνισμού στις 29 Νοεμβρίου 2000.

1. Οι χρονολογίες σε παρένθεση αφορούν το έτος της πρώτης κυκλοφορίας.

(1918), *Dadaphone* (1920), *Cannibale* (1920), *La Révolution surréaliste* (1924), *Minotaure* (1933), *Les Cahiers du Sud* (1935) κλπ. Αντίστοιχα στο πολιτικό πεδίο πολλαπλασιάζονται τα στρατευμένα έντυπα που υπηρετούν ριζοσπαστικές θέσεις όλου του φάσματος: το *Europe* (1923) που απηχεί τις απόψεις του Romain Rolland και το *Monde* (1926) του Henri Barbusse για την Αριστερά, τα *Revue française* (1903), *La Revue universelle* (1920) και *Revue de France* (1920) για την ακραία εθνικιστική Δεξιά, το ιδιαίτερα σημαντικό *Esprit* του Emmanuel Mounier (1932) που δίνει το στίγμα της ανανέωσης της καθολικής διανόησης.²

Στο πεδίο του περιοδικού τύπου μεγάλης κυκλοφορίας ο ανταγωνισμός εντάσσεται με την εμφάνιση εβδομαδιαίων εντύπων που συνδυάζουν πολιτικά και λογοτεχνικά άρθρα και καθιερώνουν την εκτενή εικονογράφηση, όπως τα *Candide* (1924), *Gringoire* (1928), *Je suis partout* (1930), *Marianne* (1932), *Vu* (1928), *Lu* (1931), *Miroir du monde* (1930), *Match* (1938). Παράλληλα τίθενται σε κυκλοφορία τα νέα μεγάλα περιοδικά που δεν βρίσκονται ίσως στην αιχμή της πρωτοπορίας όπως τα προηγούμενα αλλά θα διαρκέσουν περισσότερο και θα καθιερωθούν γρήγορα ως σημεία αναφοράς και κέντρα επιρροής. Αναφερόμαστε ειδικότερα στο *Mercure de France* των Alfred Vallette και Remy de Gourmont που πρωτοκυκλοφορεί το 1890 και στη *Nouvelle Revue Française* που εμφανίζεται το 1908 με πρωτεργάτες τους André Gide, Jacques Rivière, Jean Schlumberger και Paul Léauteaud.

Σε αυτό το τοπίο που αλλάζει με ταχείς ρυθμούς τα παραδοσιακά περιοδικά ποικίλης ύλης του 19ου αιώνα, όπως η *Revue des Deux Mondes* (1829), η *Revue politique et littéraire* (1863), τα *Annales* (1883) και η *Revue de Paris* (1894) εξακολουθούν να κυκλοφορούν διατηρώντας την καθιερωμένη μορφή, την ακαδημαϊκή ύλη και το παραδοσιακό κοινό τους. Εάν όμως τα τρία τελευταία φθίνουν σταθερά και υποχωρούν, η *Revue des Deux Mondes* ξεχω-

2. Ενδεικτικά αυτού του προσανατολισμού αναφέρουμε τα *Cahiers Georges Sorel*, 5, «Les revues dans la vie intellectuelle, 1885-1914», 1987· Anna Boschetti, «Des revues et des hommes», *La Revue des Revues* 18 (1994) 51-65· Olivier Corpet, «La revue», στο Jean-François Sirinelli (επιμ.), *Histoire des droites en France*, τ. 2: *Cultures*, Παρίσι, Gallimard, 1992, σ. 161-189· Aline Coutrot, Sept. *Un journal, un combat (mars 1934 - août 1937)*, Παρίσι, Ed. Cana, 1982· Françoise Mayeur, L'Aube. *Etude d'un journal d'opinion*, Παρίσι, Armand Colin, 1966· Michel Winock, *Histoire politique de la revue Esprit (1930-1950)*, Παρίσι, Editions du Seuil, 1975· Jean-François Sirinelli, «Le hasard ou la nécessité? Une histoire en chantier: l'histoire des intellectuels», *Vingtième siècle. Revue d'histoire*, 9, janvier-mars 1986. Για μία σφαιρικότερη θεώρηση του εκδοτικού χώρου και της εξέλιξης του περιοδικού τύπου, βλ. επίσης Benoît Lecoq, «Les revues», στο Roger Chartier, Henri-Jean Martin (επιμ.), *Histoire de l'édition française*, τ. IV: *Le livre concurrent, 1900-1950* Παρίσι, Fayard/Cercle de la Librairie, 1991, σ. 352-358.

ρίζει καθώς κατορθώνει υπό τη δυναμική διεύθυνση του René Doumic (1916-1937) να ανατρέψει την καθοδική της πορεία και, ενισχύοντας τα στοιχεία αναγνωρισιμότητάς της (ακαδημαϊκή λογοτεχνική παραγωγή, έγκυρα άρθρα για τη διεθνή επικαιρότητα, μετριοπαθείς συντηρητικές πολιτικές θέσεις), να διευρύνει τον κύκλο των αναγνωστών της παγκοσμίως και να καταστεί μία επικερδής επιχείρηση καθ' όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου.

Η μελέτη της *Revue des Deux Mondes* βοηθήθηκε από τύχη αγαθή. Τα αρχεία της διασώθηκαν σε σχεδόν πλήρες σώμα³ και είναι ανοικτά στην έρευνα μέσω του Ινστιτούτου Μνήμης της Σύγχρονης Έκδοσης (IMEC) στο Παρίσι. Μπορούμε συνεπώς να υποθέσουμε με ασφάλεια ότι ο ερευνητής έχει πρόσβαση στον κύριο κορμό των λειτουργικών αρχείων ενός μεγάλου περιοδικού με ιστορία 170 ετών. Αυτό σημαίνει, ιδιαίτερα για την περίοδο 1920-1940 που θα μας απασχολήσει εδώ, συνεχείς σειρές οικονομικών στοιχείων από το λογιστήριο (ήτοι αποδείξεις, καθολικό, συνδρομές, πληρωμές προσωπικού κλπ.), τη διαχείριση (πρακτικά Γενικών Συνελεύσεων και απολογισμοί) καθώς επίσης μεγάλο πλούτο χειρογράφων, αλληλογραφίας με τους συνεργάτες και τους λογοτέχνες, φωτογραφίες και διάφορα κειμήλια.

Η προνομιακή αυτή κατάσταση των αρχείων μας επέτρεψε να προχωρήσουμε την έρευνα του περιοδικού πέρα από την απλή παράθεση και ανάλυση της αρθρογραφίας και να θέσουμε ερωτήματα που αφορούν την καθ' αυτή λειτουργία του και τον ρόλο του στο ευρύτερο πλαίσιο της γαλλικής πολιτιστικής παραγωγής και της διεθνούς πολιτικής. Η διαπίστωση που προκύπτει και θα αναπτυχθεί στη συνέχεια είναι ότι στην περίπτωση της *Revue des Deux Mondes* το γενικό ερμηνευτικό σχήμα για τον ρόλο του περιοδικού τύπου, όπως εφαρμόστηκε στα μικρά περιοδικά και που σχηματικά περιγράψαμε παραπάνω, δεν ισχύει για ένα έντυπο που λειτουργεί με όρους πνευματικής élite και όχι πρωτοπορίας, είναι χώρος καθιέρωσης και όχι αμφισβήτησης, ταυτίζεται με την Γαλλική Ακαδημία και την παραδοσιακή, συντηρητική πολιτική και στρατιωτική ηγεσία και παρεμβαίνει περισσότερο στο πολιτικό πεδίο παρά στα Γράμματα και τις Τέχνες.

Η *Revue des Deux Mondes* πρωτοεμφανίζεται στο Παρίσι τον Αύγουστο του 1829 υπό τον πλήρη τίτλο *Revue des Deux Mondes, Recueil de la politique, de l'administration et des mœurs* («Επιθεώρηση των Δύο Κόσμων, Εγχειρίδιο Πολιτικής, Διοικήσεως και Ηθών») και με σχεδόν αποκλειστικό αντικείμενο θέματα εξωτερικής πολιτικής. Μετά από συγχωνεύσεις και μετα-

3. Με την εξαίρεση του περιεχομένου ενός φορτηγού που καταστράφηκε κατά την επιστροφή του περιοδικού στο Παρίσι μετά την Απελευθέρωση.

βιβιάσεις τίτλων οι αρχικοί εμπνευστές της⁴ αποσύρονται και τον Φεβρουάριο 1831 τη διεύθυνσή της αναλαμβάνει ο τυπογράφος Francois Buloz, προτεστάντης ελβετικής καταγωγής, ηλικίας 27 ετών, ο οποίος μέσα σε τρία χρόνια, το 1834, κατορθώνει να εξασφαλίσει 1.000 συνδρομητές για το νέο περιοδικό. Έως το 1845 η *Revue* απορροφά δύο ακόμη έντυπα, το *Journal des Voyages* και την *Revue Encyclopédique*, και ο Buloz παγιώνει τη νομική μορφή της σε μετοχική εταιρεία (*société en commandite*) με κεφάλαιο 425.000 φράγκα κατανεμημένο σε 85 μετοχές, τις οποίες κατά κύριο λόγο διαθέτει μεταξύ των συνεργατών του περιοδικού. Οι μετοχές αυτές δεν εισάγονται στο Χρηματιστήριο και δεν μπορούν να μεταβιβασθούν χωρίς τη σύμφωνη γνώμη των λοιπών μετόχων. Η οικογενειακή αυτή δομή διατηρείται अपαράλλακτη έως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, με αποτέλεσμα ο ιδρυτικός πυρήνας να παραμείνει σταθερός ακολουθώντας τη φυσική εξέλιξη των γάμων και των κληρονομιών.⁵ Η ίδια οργανωτική αρχή πρυτανεύει και στα ζητήματα της παραγωγής του περιοδικού. Οι προμηθευτές χάρτου της *Revue*, οι αδελφοί Darblay, είναι ανηψιοί του Eugène Aubry-Vitet, προέδρου της Εκτελεστικής της Επιτροπής, ενώ οι τυπογράφοι της, η οικογένεια Renouard, έχουν συνδεθεί συγγενικά με τον Buloz μετά τον γάμο του γιού του Charles με την ανιψιά τους Victoire Louise Richet.⁶

Η *Revue* του Buloz ξεκίνησε τη σταδιοδρομία της με φιλόδοξο πρόγραμμα: «Να αποτελέσει μία μόνιμη έκθεση της λογοτεχνικής παραγωγής, να καταργήσει τους ανταγωνισμούς, να συγκεντρώσει, να ενθαρρύνει, να εγγυηθεί, με έναν λόγο να καταστεί για τον χώρο της διανόησης ό,τι η Τράπεζα της Γαλλίας είναι για το εμπόριο. Να συνδυάσει το μυθιστόρημα με τα ταξίδια, την πολιτική οικονομία με τα λογοτεχνικά πορτραίτα και την κριτική τέχνης, να πολλαπλασιάσει τις οπτικές γωνίες και τις θεματικές, να συνενώσει όλες τις ζωντανές δυνάμεις και να εξαφανίσει τον μακάβριο θρόλο του παραγνωρισμένου ταλέντου».⁷ Με αυτόν τον στόχο στρατολογούνται μεταξύ άλλων η Γεωργία Σάνδη και ο Alfred de Musset, ο Sainte-Beuve, ο Victor Cousin και ο Edgar Quinet. Μέσα στο κίνημα του Ρομαντισμού και το επαναστατικό κλίμα του 1830 και του 1848, η *Revue des Deux Mondes* μετακινείται προς το κέντρο, «πιστή στις αρχές του Φιλελευθερισμού και αντίθετη τόσο στις επα-

4. Οι Prosper Mauroy και Ségur-Dupeyron.

5. Πρακτικά των Γενικών Συνελεύσεων των μετόχων (1847-1947) και απολογισμοί της Διαχείρισης (1878-1939). Βλ. επίσης Jean-Yves Mollier, *L'argent et les lettres. Histoire du capitalisme d'édition, 1880-1920*, Παρίσι, Fayard, 1988, σ. 372-374.

6. Jean-Yves Mollier, *ό.π.*

7. Henry Blaze de Bury, «Mes souvenirs de la *Revue des Deux Mondes*», *Revue internationale*, 10, janvier 1888.

ναστατικές τρέλες όσο και στα απολυταρχικά δόγματα». ⁸ Υπό την σιδηρά διαχείριση του Buloz, η *Revue* φθάνει τους 10.000 συνδρομητές στα μέσα του 19ου αιώνα χτίζοντας παράλληλα ένα εντυπωσιακό δίκτυο διανομής. Το 1862 της δίδεται η άδεια πώλησης στους σιδηροδρομικούς σταθμούς και το Υπουργείο Παιδείας την διανέμει στις Δημοτικές Βιβλιοθήκες.

Το 1867 η *Revue* αποκτά ιδιόκτητη στέγη στο 7ο Διαμέρισμα του Παρισιού (17, rue Bonaparte) και το Διοικητικό της Συμβούλιο εγκρίνει ειδικά κονδύλια «για την αποστολή των συντακτών στα διάφορα σημεία του κόσμου όπου ενδέχεται να υπάρχουν θέματα προς μελέτη». ⁹ Όταν πεθαίνει ο Buloz (1877), το tirage της *Revue* είναι πλέον 20.000 αντίτυπα και η περιουσία που αφήνει στα τρία παιδιά του εκτιμάται στα 3.315.000 φράγκα, ποσό που ξεπερνά κατά πολύ το κεφάλαιο των περισσότερων Γάλλων εκδοτών του αιώνα. ¹⁰ Ο γιος του Charles δεν θα κατορθώσει να ανταποκριθεί στο δύσκολο έργο της διεύθυνσης. Υπόνοιες εντοπίζονται για λαθροχειρίες στα λογιστικά του περιοδικού, οι οποίες όμως θα αφεθούν διακριτικά στο ημίφως από τους μετόχους. Ως αποτέλεσμα, το 1893, η μεν χήρα Buloz αναγκάζεται να καλύψει τα ελλείμματα του ταμείου, το δε Συμβούλιο προβαίνει σε αλλαγή του Καταστατικού, με περιορισμό των εξουσιών του διευθυντή, και στην τοποθέτηση στη θέση αυτή του Ferdinand Brunetiere, αρχισυντάκτη της *Revue* από το 1875, καθηγητή της Ecole Normale Supérieure και μέλους της Γαλλικής Ακαδημίας.

Εν τω μεταξύ, η *Revue* έχει μετακομίσει από το 1884 σε ένα μεγαλοπρεπές μέγαρο της Rue de l'Université. Αγνοεί τους Zola, Flaubert και Goncourt, συνεργάζεται όμως με τους Anatole και Paul Leroy-Beaulieu, Hippolyte Taine και Ernest Renan και το κοινό της την ακολουθεί. Ο Brunetiere θα τονίσει δυναμικά τον συντηρητικό χαρακτήρα της *Revue* και θα προσδώσει έντονη καθολική χροιά στη συντακτική ομάδα συγκεντρώνοντας γύρω του διαβόητους καθολικούς, μεταξύ των οποίων επιφανή στελέχη της Ligue de la Patrie Française. ¹¹ Η στράτευση της *Revue* για την τήρηση της τάξης και της εθνικής ενότητας στην Γαλλία (έχουν προηγηθεί η ήττα στον γαλλοπρωσικό πόλεμο του 1870 και η περίοδος της Κομμουνας), θα οδηγήσουν και στην εμπλοκή της στην Υπόθεση Dreyfus, στο πλευρό των κατηγορών του λοχαγού. Κάνοντας τον απολογισμό της περιόδου Brunetiere, ο

8. *Revue des Deux Mondes*, Tables 1831-1874, Παρίσι, 1875, σ. III.

9. Πρακτικά της Γενικής Συνέλευσης του 1869 (IMEC).

10. Jean-Yves Mollier, *ό.π.*, σ. 372.

11. Η Ligue de la Patrie Française δημιουργήθηκε ως αντίδραση στη Λίγκα για τα Δικαιώματα του Ανθρώπου και του Πολίτη το 1899, με πρωτοβουλία πανεπιστημιακών και λογοτεχνών και απήχηση κυρίως στα μεσοαστικά στρώματα. Αποτέλεσε ένα συντηρητικό εθνικιστικό κίνημα με δημοκρατικές αρχές και τα μέλη της υπολογίζονται μεταξύ 150.000 και 200.000.

επόμενος διευθυντής της *Revue*, René Doumic, σημειώνει στα απομνημονεύματά του τα εξής σημαντικά για την κατανόηση της εκδοτικής πολιτικής και της σχέσης ενός μεγάλου περιοδικού με το κοινό του:

Το 1894 η αστική τάξη είχε εγκαταλείψει τον Βολταίρο και είχε φρονιμέψει. Ακόμα και στους κύκλους που δεν ήταν θρησκευόμενοι υπήρχε σεβασμός για την θρησκεία. Αυτό το κατάλαβε ο Brunetière και προσάρμοσε με αποφασιστικότητα την *Revue* στον τρόπο σκέψης και αντίληψης της καλής κοινωνίας, παραβλέποντας τον κίνδυνο να αναστατώσει κατ' αρχήν την πελατεία μας και να μειωθεί ο αριθμός των συνδρομητών. Εγκαινίασε έτσι μία νέα εποχή στην ιστορία της *Revue*, η οποία συνεχίζεται ακόμη.¹²

Παρά τον ανταγωνισμό των λοιπών περιοδικών εντύπων, όπως η *Revue de Paris* που διεκδικεί τους ίδιους αναγνώστες αλλά και τους ίδιους συνεργάτες, η *Revue des Deux Mondes* διατηρεί το κύρος της και κυρίως αυξάνει τους συνδρομητές της (40.000 στις παραμονές του Α' Παγκοσμίου Πολέμου). Στις διαφημίσεις της προβάλλεται χωρίς να αμφισβητείται ως «το ανάχωμα της παράδοσης και της καλής κοινωνίας ενάντια στην προϊούσα πολιτική, πνευματική και ηθική αναρχία», στο ίδιο βήμα με την Γαλλική Ακαδημία, ενώ χάρη στη διεθνή της κυκλοφορία διεκδικεί με επιτυχία τον τίτλο της «πρέσβειρας της γαλλικής κουλτούρας».

Κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου, η *Revue* βρίσκεται υπό τη διεύθυνση του René Doumic. Σύμφωνα με τις προδιαγραφές που θέτει το 1916 το Διοικητικό Συμβούλιο του περιοδικού, «ο διευθυντής ενός τόσο ισχυρού οργάνου [...] δεν αρκεί να είναι καλλιεργημένος ή να έχει συγγραφικό ταλέντο. Χρειάζεται να διαθέτει πνεύμα ανοικτό και ευέλικτο, να ενημερώνεται για τις προτιμήσεις του πεφωτισμένου κοινού και την εξέλιξή τους, να παρακολουθεί όλα τα προβλήματα, όχι μόνο λογοτεχνικής και καλλιτεχνικής φύσεως, αλλά και τα ζητήματα της επιστήμης, της οικονομίας και της κοινωνίας που ενδιαφέρουν τη μορφωμένη ανθρωπότητα, εκτός από την Γαλλία, και στα δύο ημισφαίρια, όπως τόσο εύστοχα και μεγαλόπρεπα δηλώνει το όνομα της *Revue*».¹³

Την εποχή που ο Doumic καλείται να αναλάβει την *Revue* ανήκει στην συντακτική ομάδα της ήδη 23 χρόνια ως κριτικός λογοτεχνίας και θεάτρου. Το 1916 είναι 46 ετών, απόφοιτος του Λυκείου Condorcet και της Ecole Normale Supérieure (όπου υπήρξε συμμαθητής του Bergson και του Jaurès) και παντρεμένος σε δεύτερο γάμο με την κόρη του κορυφαίου των Παρνασσιστών, José-Maria de Heredia. Έχει πίσω του μία μακρά καριέρα ως δοκιμιογράφος και κριτικός λογοτεχνίας και είναι μέλος της Γαλλικής Ακαδημίας, της οποίας θα εκλεγεί Μόνιμος Γραμματέας το 1923, παρά τις αντιρρήσεις όσων

12. René Doumic, *Mémoires* (ανέκδοτα δακτυλογραφημένα απομνημονεύματα), σ. 185.

13. Πρακτικά της έκτακτης Γενικής Συνέλευσης της 5ης Φεβρουαρίου 1916 (IMEC).

έκριναν ότι η αναγόρευση στην θέση αυτή του Διευθυντή της *Revue des Deux Mondes* θα τον καθιστούσε υπερβολικά ισχυρό. Πιστός στην κλασική παράδοση, ο Doumic τιμά «την ωραία γλώσσα, την αρμονία, τον ρυθμό, το μέτρο στην έκφραση και το συναίσθημα, τη διακριτικότητα».¹⁴ Αντιστοίχως απεχθάνεται τους Baudelaire, Mallarmé, Verlaine, Proust και Gide, οι οποίοι κατά συνέπεια θα εξοβελιστούν και από τις στήλες της *Revue*.

Από την ανάληψη των καθηκόντων του, διαθέτουμε την ακόλουθη διακήρυξη αρχών ενώπιον του Διοικητικού Συμβουλίου:

Η *Revue* υπηρετεί βέβαια τις βασικές αρχές για την ζωή της χώρας και της κοινωνίας αλλά δεν πρέπει να είναι σε κανένα βαθμό όργανο μάχης ή υποχείριο κάποιου κόμματος. Πρέπει όλοι οι έντιμοι άνθρωποι, οι ελεύθερα σκεπτόμενοι με απόψεις μετριοπαθείς και υγιείς, να αισθάνονται σαν στο σπίτι τους. Ακόμη, η *Revue* δεν πρέπει να προσδεθεί σε κάποιο λογοτεχνικό, καλλιτεχνικό ή φιλοσοφικό ρεύμα. Θα προσπαθήσω να συγκεντρώσω εδώ όλους τους συγγραφείς με αξία. Και δεν ξεχνώ ότι το καθήκον του Διευθυντή είναι να ανακαλύπτει νέα ταλέντα, να τα κάνει γνωστά στο κοινό, να τα συνδέει με το περιοδικό. Χάρη στην παράδοσή της, η *Revue* μπορεί να πλησιάζει χωρίς φόβο τους νεωτερισμούς και να προσεταιρισθεί τα καλύτερα στοιχεία τους, [...] να γίνει περισσότερο ζωντανή και επίκαιρη από ποτέ.¹⁵

Με αυτούς τους όρους ο Doumic προβαίνει κατ' αρχήν σε τυπογραφικές βελτιώσεις. Το εξώφυλλο περιλαμβάνει πλέον τα περιεχόμενα του τεύχους (αντί των διανομέων στο εξωτερικό), με στόχο να προσελκύσει τους περιστασιακούς αναγνώστες, στη δεύτερη σελίδα καθιερώνεται ένα σύντομο σχόλιο του Διευθυντή σε θέματα επικαιρότητας και η ορθογραφία εκσυγχρονίζεται. Με τόλμη εγκλιματιστά τηλέφωνα στα γραφεία του περιοδικού και αναζητά νεωτερικούς τρόπους διαφήμισης, πέρα από τις κλασικές καταχωρήσεις στον Τύπο και τις προσφορές δωρεάν δοκιμαστικών τευχών σε πιθανούς αναγνώστες. Αλλά και με σεβασμό διατηρεί τους παλαιούς συνεργάτες στις θέσεις τους ώστε να μην αναστατώσει την ιεραρχία της *Revue*.

Η *Revue des Deux Mondes* που παίρνει ο αναγνώστης στα χέρια του το 1920 (και που δεν θα αλλάξει ως το 1940) είναι ένα μεγάλο περιοδικό ποικιλίας ύλης. Σύμφωνα με ρεκλάμα του 1931, πρόκειται για «το πιο διάσημο γαλλικό περιοδικό, με μυθιστορήματα, νουβέλες, ποίηση, κωμωδίες, άρθρα πληροφόρησης, ιστορία, κριτική, ταξιδιωτικές εντυπώσεις και μεγάλες έρευνες, με όλη τη λογοτεχνική, καλλιτεχνική και επιστημονική επικαιρότητα, όλη τη γαλλική διανοήση από τους πιο διάσημους συγγραφείς και τις πλέον έγκυρες προσωπικότητες, απαραίτητο στην πνευματική élite ολόκληρου του κόσμου». Η *Revue* του μεσοπολέμου έχει ήδη μία παρουσία εκατονταετίας και προβάλλ-

14. Gabriel Hanotaux, «René Doumic», *RDM* (15 Νοεμβρίου 1938) 279.

15. René Doumic, *ό.π.*

λει με έμφαση την «αποστολή» της ως εθνικού θεσμού για την υπεράσπιση της γαλλικής σκέψης και του υψηλού πολιτισμού (όπου τα δύο ουσιαστικά ταυτίζονται). Η *Revue* επίσης κρατά τις αποστάσεις με το κοινό της. Δεν υπάρχει χώρος στις σελίδες της για μανιφέστα ή για ανοικτή αλληλογραφία με τους αναγνώστες, οι οποίοι δεν μαθαίνουν ούτε καν το όνομα του νέου διευθυντή.

Το περιοδικό εκδίδεται σταθερά δύο φορές το μήνα (κάθε 1η και 15η), με 240 σελίδες σε κάθε τεύχος και η μόνη εξαίρεση σε αυτόν τον κανόνα θα είναι οι περίοδοι πολέμου, όταν τίθενται περιορισμοί στη διάθεση τυπογραφικού χαρτιού. Στην τρίτη σελίδα του εξωφύλλου τυπώνεται το «Βιβλιογραφικό Δελτίο» με σύντομες παρουσιάσεις νέων εκδόσεων, και στο οπισθόφυλλο οι τιμές των συνδρομών και τα σημεία διανομής στο εξωτερικό. Κάθε τεύχος περιλαμβάνει 10-12 άρθρα. Προτάσσεται το λογοτεχνικό μέρος, όπου δημοσιεύονται σε συνέχειες μυθιστορήματα, σπανιότερα θεατρικά και σχεδόν ποτέ ποίηση, των συνεργατών της *Revue*, όπως οι ακαδημαϊκοί Henry Bordeaux, Paul Bourget και Louis Bertrand, οι Edith Wharton και Joseph Kessel, αλλά ενίοτε και έργα των Πιραντέλλο, Τσέχωφ ή Τουργκένιεφ.

Οι σταθερές συνεργασίες των μόνιμων συντακτών, έκτασης 10-12 σελίδων η κάθε μία, είναι κατοχυρωμένες στον συγγραφέα τους (κατά τρόπον ώστε όταν αλλάζει ο συντάκτης, συνήθως λόγω θανάτου, να αλλάζει και ο τίτλος της στήλης)¹⁶ και συγκεντρώνονται στο τέλος της ύλης. Οι σημαντικότερες και πιο τακτικές είναι, κατά σειρά εμφανίσεως, η Θεατρική, η Λογοτεχνική, η Μουσική και η Καλλιτεχνική Επιθεώρηση (με αντίστοιχες κριτικές παρουσιάσεις παραστάσεων, εκδόσεων, συναυλιών ή εκθέσεων της επικαιρότητας), η Επιστημονική Επιθεώρηση ή Επιστημονικά Θέματα —ανάλογα με τον συντάκτη—, οι Ξένες Λογοτεχνίες, αφιερωμένες στην ξένη λογοτεχνική παραγωγή, αγγλο-σαξονική και ιταλική κατά κύριο λόγο, και τέλος το Χρονικό του Δεκαπενθημέρου, το οποίο αναλύει θέματα εξωτερικής πολιτικής και κλείνει το τεύχος. Ιδιαίτερα το Χρονικό, η παλαιότερη σταθερή στήλη του περιοδικού από το 1832, αποτελεί τον κατ'εξοχήν χώρο παρέμβασης της *Revue* σε ζητήματα διεθνούς πολιτικής, με έμφαση στις πολιτικές και οικονομικές εξελίξεις στη Γερμανία, τη Μ. Βρετανία και τις Ηνωμένες Πολιτείες. Για ένα έτος (1921-22) το Χρονικό κράτησε ο Raymond Poincaré, πρώην Πρόεδρος της Γαλλικής Δημοκρατίας, ενώ στη συνέχεια, όταν ο Poincaré ανέλαβε την πρωθυπουργία, πέρασε στον René Pinon, καθηγητή Σύγχρονης Ιστορίας στην Ecole Libre des Sciences Politiques, ο οποίος και το διατήρησε χωρίς διακοπή έως το 1940. Ενδεικτικό της σημασίας που η *Revue* αποδίδει στην επιτυχία του

16. Gustave Lanson, «La *Revue* et le romantisme», *Le Livre du Centenaire. Cent ans de vie française à la Revue des Deux Mondes*, Παρίσι, Hachette et Revue des Deux Mondes, 1929, σ. 138-139.

Χρονικού αποτελεί το γεγονός ότι είναι το μόνο τμήμα της που ανανεώνεται μορφολογικά. Από το 1931 τυπώνεται με ιδιαίτερους, πιο ευκρινείς χαρακτήρες (Didot), ενώ το 1932 εισάγονται ενδιάμεσοι τίτλοι ώστε να διευκολύνεται η ανάγνωση.

Ο κορμός της ύλης του περιοδικού απαρτίζεται από ανεξάρτητα άρθρα, εξωτερικών ή περιστασιακών συνεργατών. Κυριαρχούν οι ιστορικές μελέτες, τα διπλωματικά και στρατιωτικά ενθυμήματα, οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις και, κατά μείζονα λόγο, οι εκτενείς αναλύσεις της πολιτικής και οικονομικής επικαιρότητας. Υπάρχουν ακόμη ψευδώνυμες σειρές άρθρων-πορτραίτων διασήμων ανδρών: οι «Σύγχρονες Μορφές», αφιερωμένες σε Γάλλους λογοτέχνες, και οι «Κυρίαρχοι της Μοίρας» που θα μετονομαστούν πιο σεμνά σε «Ξένες Μορφές» το 1932, και παρουσιάζουν ξένους πολιτικούς αρχής γενομένης από τον Μουσολίνι.¹⁷ Οι «Σύγχρονες Μορφές» είναι ένα είδος κλειστού κυκλώματος. Πίσω από την κοινή υπογραφή Fidus («Πιστός»), οι συνεργάτες του περιοδικού επαινούν με τη σειρά ο ένας τον άλλο, σε ένα γαϊτανάκι αβροφροσύνης, και κερδισμένη από αυτόν τον καταϊγισμό θριαμβευτικών κριτικών βρίσκεται τελικά η ίδια η *Revue*. Το σχήμα δεν είναι πρωτότυπο. Αντιγράφουμε από άρθρο του Δημοσθένη Κούρτοβικ στην *Νέα Εστία*: «Ο Βενέζης έλεγε το 1937: Ο Θεοτοκός θα μιλήσει για σας, εσείς θα μιλήσετε για κείνον και για τον Σεφέρη και ο Σεφέρης πάλι για σας κι έτσι ξετυλίγεται η ίδια πάντα φαιδρή ιστορία...».¹⁸

Οι «Κυρίαρχοι της Μοίρας» υπογράφονται Verax («Αληθής») και ανατίθενται στον Maurice Pernot, με τη συνεργασία συχνά του διπλωμάτη François Charles-Roux ή σπανιότερα ξένων αναλυτών. Ο Pernot είναι ανεξάρτητος δημοσιογράφος με σπάνια ευθικρισία και εξαιρετική ευστοχία στην επιλογή των θεμάτων του, τα οποία προσεγγίζει με βαθειά γνώση της ευρωπαϊκής πολιτικής. Όσον αφορά στην ελληνική επικαιρότητα, η στήλη θα παρουσιάσει τον Ελευθέριο Βενιζέλο τον Φεβρουάριο του 1929, κατά την επάνοδό του στην πολιτική σκηνή, τον μόνιμο αντιπρόσωπο της Ελλάδος στην Κοινωνία των Εθνών, Νικόλαο Πολίτη, το 1934 και τον Ιωάννη Μεταξά τον Νοέμβριο του 1936.

Περίπου το 50% των άρθρων της *Revue* είναι αφιερωμένο στην ανάλυση

17. Θα ακολουθήσουν ο Edouard Benès (1/5/1928), ο Primo de Rivera (1/6/1928), ο στρατάρχης Pilsudski της Πολωνίας (1/8/1928), ο Herbert Hoover (15/10/1928), ο Kemal Atatourk (1/10/1930), ο Βασιλεύς Αλέξανδρος της Γιουγκοσλαβίας (1/1/1931), ο Χίτλερ (1/1/1932), ο καγκελάριος von Schleicher της Αυστρίας (1/1/1933), ο Winston Churchill (15/9/1936), ο ναύαρχος Horthy της Ουγγαρίας (1/12/1936), ο Goebbels (15/2/1937) κ.ά.

18. Δ. Κούρτοβικ, «Για τη σύγχρονη ελληνική κριτική», *Νέα Εστία* 1726 (Σεπτ. 2000) 287.

της διεθνούς κατάστασης. Οι ειδικές αποστολές του περιοδικού δημοσιεύονται συνήθως κάτω από τίτλους όπως «Οι Έρευνές μας», «Αυτόπτης Μάρτυρας» ή «Εντυπώσεις από...». Ο Maurice Pernot παρακολουθεί τις συνεδριάσεις της Κοινωνίας των Εθνών στη Γενεύη, επισκέπτεται επανειλημμένως τη Γερμανία και την Κεντρική Ευρώπη αλλά και την Πολωνία, την Τουρκία, την Ιταλία και τα Βαλκάνια. Το 1925 φεύγει με αποστολή στη Μέση Ανατολή για να μελετήσει τα πολιτικά και κοινωνικά κινήματα και διασχίζει την Αίγυπτο, την Ινδία, το Αφγανιστάν, το Ιράκ και τη Συρία. Κατά τον ίδιο τρόπο, ο Louis Gillet πηγαίνει στη Γερμανία και τη Μεγάλη Βρετανία, οι αδελφοί Tharaud στην Ουγγαρία, ο Louis Bertrand επισκέπτεται την Αίγυπτο (με την ευκαιρία της ανακάλυψης της μούμιαις του Τουταγχαμών) και την Αλγερία, η André Corthis αναλαμβάνει την Ισπανία και ο Lucien Romier τη Ρουμανία. Η *Revue* επίσης αναθέτει σειρές άρθρων σε ανεξάρτητους συνεργάτες πάνω σε θέματα όπως η γαλλική βιομηχανία, τα επαρχιακά μουσεία ή οι Grandes Ecoles, και εκμεταλλεύεται τις περιόδους για διαλέξεις στο εξωτερικό Γάλλων συγγραφέων και ακαδημαϊκών για να εμπλουτίσει, με μικρότερο κόστος, τις ταξιδιωτικές σελίδες της.

Πίσω από αυτό το αυστηρό πλαίσιο και την σχεδόν ιερή δομή και ιεραρχία υπάρχει η συντακτική ομάδα της *Revue*, άτυπα οργανωμένη σε κύκλους και σε δίκτυα βάσει κανόνων και τυπικών που εξασφαλίζουν την εισδοχή και την καθιέρωση. Έχουμε έτσι τον εσωτερικό κύκλο των μονίμων συνεργατών και τον ευρύτερο χώρο των εμπειρογνομόνων με περιστασιακή αρθρογραφία, τους παραδοσιακούς στυλοβάτες του περιοδικού και τους νεοφερμένους που προσπαθούν να αναδειχθούν. Δημιουργείται λοιπόν ένα σφιχτό πλέγμα σχέσεων προσωπικών, κοινωνικών και επαγγελματικών που δεν καθομολογείται ανοικτά αλλά διαφαίνεται πίσω από τις «συμπώσεις» στις ακαδημαϊκές σταδιοδρομίες, τις πολιτικές τοποθετήσεις, τις συνεργασίες στις μεγάλες παρισινές εφημερίδες ή την κοινή καριέρα στο Διπλωματικό ή το Στρατιωτικό Σώμα. Οι άνθρωποι της *Revue* είναι μέλη της Ακαδημίας, διανοούμενοι, πανεπιστημιακοί καθηγητές, δημοσιογράφοι, πολιτικοί, στρατιωτικοί, διπλωμάτες και κληρικοί. Και άλλες πιθανές διασυνδέσεις εμφανίζονται επίσης: παλαιοί συμμαθητές στην Ecole Normale, οι ίδιες συντηρητικές πεποιθήσεις και η ένθερμη καθολική πίστη, προσωπικές φιλίες, συγγένειες εξ αίματος ή εξ αγχιστείας. Τα λίγα στοιχεία αλληλογραφίας που σώζονται στα αρχεία του περιοδικού χρησιμεύουν ως ενδείξεις προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση. Η κατάσταση μισθοδοσίας φωτίζει επίσης από την πλευρά της Διεύθυνσης τις σχέσεις με τους διάφορους συντάκτες και την απτή αποτίμηση της συνεργασίας τους. Κατ' αυτόν τον τρόπο, το περίγραμμα του χώρου της *Revue des Deux Mondes* ξεχωρίζει λίγο πιο καθαρά, σαφώς εντός της μετριοπαθούς, συνταγματικής και καθολικής Δεξιάς, που δεν προκαλεί μεγάλες αναταράξεις, που αποφεύγει τις βίαιες συγ-

κρούσεις και τα πάθη των στρατεύσεων χωρίς αυτό όμως να σημαίνει ότι απεμπολεί μέρος της ισχύος της.

Επί διευθύνσεως Doumic οι περισσότεροι από τους τακτικούς αρθρογράφους της *Revue* είναι μέλη της Γαλλικής Ακαδημίας, ή για να είμαστε πιο ακριβείς, τα περισσότερα μέλη της Γαλλικής Ακαδημίας συνεργάζονται με την *Revue des Deux Mondes*. Στο σύνολο των 40 Αθανάτων, οι συνεργάτες της *Revue* το 1916 είναι 18 και αυξάνονται σε 30 έως το 1936. Η όσμωση των δύο χώρων είναι σχεδόν τέλεια και επικυρώνεται και θεσμικά, καθώς η Ακαδημία κατέχει μία εκ των 85 μετοχών της *Revue* και ο εκπρόσωπός της συμμετέχει στην εξαμελή Εκτελεστική Επιτροπή.¹⁹ Η *Revue* αντιμετωπίζεται ως «ένας χώρος προετοιμασίας, μία δεξαμενή υποψηφίων για την Αθανασία». Οι εκλογές προετοιμάζονται μεθοδικά στο γραφείο του Μόνιμου Γραμματέα, στην Rue de l'Université, και η σχετική αλληλογραφία φυλάσσεται στα αρχεία του περιοδικού. Με τον ίδιο τρόπο και μέσω των ίδιων διαύλων εξασφαλίζονται και τα λογοτεχνικά βραβεία για τους νεώτερους. Οι συγγραφείς της *Revue* είναι ικανοποιημένοι και το περιοδικό μπορεί να υπερηφανεύεται για την επίσημη αναγνώριση των συνεργατών του. Πέρα από τον πυρήνα των Ακαδημαϊκών, η *Revue* συγκεντρώνει συνεργασίες πανεπιστημιακών, κυρίως για να καλύψει τα θέματα ξένων πολιτισμών και λογοτεχνιών. Κατά την περίοδο του μεσοπολέμου το λογοτεχνικό μέρος μειώνεται σε έκταση, καθώς άλλα περιοδικά καλύπτουν επίσης την ίδια ύλη (όπως η *Nouvelle Revue Française*), και αντιστοίχως ενισχύονται οι πολιτικές και οικονομικές αναλύσεις με το βάρος να πέφτει πάντα στον αγγλο-σαξονικό και τον γερμανικό χώρο.

Στην *Revue des Deux Mondes* γράφουν ακόμη επιφανείς πολιτικοί και υψηλόβαθμοι στρατιωτικοί με σημαντική απήχηση. Τα κείμενα του Raymond Poincaré για το Χρονικό του Δεκαπενθήμερου ανατυπώνονται σε εφημερίδες της Λατινικής Αμερικής (*La Prensa* και *Courrier de La Plata*) και μεταδίδονται από το United Press. Ο γεροϋσιαστής Frédéric Ecard αναπτύσσει συστηματικά το θέμα του εξ Ανατολών κινδύνου, ο οποίος περιλαμβάνει τόσο την άνοδο του ναζισμού όσο και την απειλή των μπολσεβίκων. Συνήθως η *Revue* προσφέρει τις σελίδες της σε αποχωρούντες πολιτικούς και δημόσιους λειτουργούς, οι οποίοι κάνουν τον απολογισμό του έργου τους: ο Yves Le Troquer, υπουργός Δημοσίων Έργων, για την κατοχή της Ρηνανίας (1925), ο Léon Bérard, υπουργός Παιδείας, για την αποτυχημένη απόπειρα να γίνει υποχρεωτική η διδασκαλία των λατινικών στα σχολεία (1924). Συνεργάζεται επίσης με πολιτικά πρόσωπα για να παρέμβει σε θέματα που κρίνει σημαντικά: τον ιδρυτή της Ligue de la Patrie Française, Georges Grosjean, για

19. Η Ακαδημία κατέχει τη μετοχή Νο 68 και εκπροσωπείται διαδοχικά από τους Paul Bourget και André Bellessort, παλαιούς και πιστούς συνεργάτες της *Revue*.

τη διατήρηση της Πρεσβείας της Γαλλίας στο Βατικανό (1924), τον Jacques Bardoux, πρόεδρο διαφόρων επιτροπών και γερουσιαστή, για την απειλή της ρωσο-κομμουνιστικής συνωμοσίας (το 1937, μετά τη νίκη του Λαϊκού Μετώπου).

Αντίστοιχα στενή είναι η συνεργασία με τους στρατιωτικούς. Οι περισσότεροι δίνουν σελίδες απομνημονευμάτων και καταγραφές ενδόξων εκστρατειών: για το βαλκανικό μέτωπο του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου γράφει ο Franchet d'Esperey και για την αποικιακή οργάνωση του Μαρόκου ο διοικητής του, στρατάρχης Lyautey. Οι σημαντικότεροι όμως σχολιάζουν την επικαιρότητα και καλύπτονται από ψευδώνυμο. Πρόκειται για ανώτερους αξιωματικούς εν ενεργεία που παρεμβαίνουν εν θερμώ για την κατοχή της Ρηνανίας το 1923, τη σύρραξη με τον Abd-el-Krim στο Μαρόκο το 1925 και την εξέγερση των Δρούζων στη Συρία την ίδια χρονιά, τη δημιουργία Υπουργείου Αεροπορίας το 1928 και βεβαίως για το μεγάλο θέμα του μεσοπολέμου σχετικά με τη γαλλική άμυνα, τη μείωση των στρατεύσιμων της κλάσης 1934/35, το οποίο θα κλείσει με βαρυσήμαντο άρθρο του στρατάρχη Pétain επιβάλλοντας την παράταση της στρατιωτικής θητείας και την αρχή του «έθνους εν όπλοις».

Την πολυπληθή αυτή ομάδα επιλέγει, οργανώνει και συντονίζει ο Doumic. Καθορίζει τη θεματολογία των άρθρων, κάνει αλλαγές, ξαναγράφει και κόβει παραγράφους και σελίδες ολόκληρες με κάθε ελευθερία ξεχνώντας να ζητήσει την άδεια του συγγραφέα.²⁰ Κατ' αυτόν τον τρόπο το ύφος των άρθρων ενοποιείται, το τεύχος αποκτά ενιαία φυσιογνωμία και ο τόνος των κειμένων είναι απαράλλακτα εναρμονισμένος με τις «καθώς πρέπει» επιταγές της αστικής τάξης. Τα μέλη της Ακαδημίας αντιμετωπίζονται με μεγαλύτερο σεβασμό, οι νεώτεροι όμως υφίστανται την αυθεντία του Διευθυντή και προσπαθούν να εξασφαλίσουν κάποιο συμβιβασμό. Ο Louis Bertrand, μετά από τις πρώτες διαμαρτυρίες, γράφει στον «αγαπητό δάσκαλο» το 1927:

20. Η πιο έντονη διαμαρτυρία προέρχεται από το εξωτερικό. Ο James Strachey, αδελφός του Lytton Strachey, ο οποίος λίγο πριν το θάνατό του είχε δώσει στην *Revue* μία βιογραφία του κυβερνήτη του Σουδάν, Gordon Pacha, υπερασπίζεται τη μνήμη του και γράφει αγανακτισμένος στον Doumic: «Sir, [...] I am convinced of the uselessness of appealing to you on matters of literary taste. You will no doubt continue to believe that it is possible to omit here and there a dozen pages of an essay without confusing its subject matter or injuring its form [...] and] that a couple of paragraphs written by yourself cannot fail to improve any work into which they may be inserted. [...] I find it hard to believe that French authors are so greatly honoured by appearing in your review that they submit without protest to their works being re-arranged by you. [...] In any case, I shall be left with a singular view of the standards of honesty and honour prevailing in the offices of the leading Review of France» (επιστολή της 26ης Απριλίου 1932 - IMEC).

Έχω την εντύπωση ότι αυτό το έργο μπορεί να κάνει για την *Revue*, ίσως καταργώντας ορισμένα χωρία που μπορεί να φοβίσουν τον σεμνό αναγνώστη. Είμαι έτοιμος να αποδεχθώ όσες περικοπές επιθυμείτε. Όμως, υπ' αυτές τις συνθήκες, θα πρέπει να με διαβεβαιώσετε ότι αποδέχεσθε το κείμενό μου κατ' αρχήν και επίσης ότι θα βελτιώσετε την αμοιβή μου.²¹

Τα θέματα των αμοιβών καλύπτουν μεγάλο μέρος της αλληλογραφίας που σώζεται στα αρχεία. Οι συγγραφείς διαπραγματεύονται, ευχαριστούν ή διαμαρτύρονται, εντάσσονται ωστόσο σε μια λογική κλίμακα που δεν αμφισβητείται. Οι λογοτέχνες, για παράδειγμα, πληρώνονται με το κομμάτι. Όπως γράφει ο René Bazin στον Doumic «δεν σας δίνω πράδες, πολυαγαπημένε μου φίλε, σας δίνω ένα λογοτεχνικό έργο σε τρία, τέσσερα ή πέντε μέρη [...]. Θα μου ήταν εξαιρετικά δυσάρεστο να πληρωθώ με τις σελίδες».²² Οι ακαδημαϊκοί βρίσκονται στην κορυφή της ιεραρχίας με αμοιβές που φθάνουν, για τη δεκαετία του '30, τις 8.500 φράγκα ανά δημοσίευση για τον φορτικό Bazin αλλά συνήθως κυμαίνονται στις 4-5.000 φράγκα για τους κοινούς θνητούς, τα λογοτεχνικά βραβεία και τους «ευπώλητους» της εποχής. Για τους λοιπούς συνεργάτες ισχύει η πληρωμή ανάλογα με τον αριθμό των σελίδων σε τρία κλίμακα: 31,25 φράγκα για τους τακτικούς συνεργάτες, 25 για τους περιστασιακούς, συνήθως πανεπιστημιακούς, και 18,75 για τους νεοεμφανιζόμενους.

Η *Revue*, εκτός από την πνευματική αποστολή την οποία συστηματικά προβάλλει, λειτουργεί ως επιχείρηση και μάλιστα επικερδής. Βρισκόμαστε πολύ μακριά από το μοτίβο του μικρού περιοδικού που φυτοζωεί χάρη στην αυταπάρηση των συντακτών του και τη γενναιοδωρία των ολίγων αναγνωστών του. Στην περίπτωση της *Revue* ο διευθυντής είναι και οικονομικός διαχειριστής (ο τίτλος του είναι directeur-gérant). Σταδιακά, όσο η επιχείρηση ανθεί και το κεφάλαιό της αυξάνεται, η οικονομική απόδοση αποκτά τα πρωτεία. Ο Doumic έχει πλήρη ελευθερία κινήσεων όσον αφορά το προσωπικό, τους συνεργάτες του περιοδικού και το ύψος των αμοιβών. Ο μισθός του είναι 20.000 φράγκα ετησίως, συν την αμοιβή για τα άρθρα του —στην κλίμακα των ακαδημαϊκών— και ένα ποσοστό επί των κερδών.²³

Ο διευθυντής λογοδοτεί στην Εκτελεστική Επιτροπή, η οποία συνέρχεται ανά τρίμηνο για να διαπιστώσει την «τήρηση των παραδόσεων της *Revue*». Τα έξι μέλη της εκλέγονται μεταξύ των μετόχων, τυπικά για τρία χρόνια, στην πραγματικότητα ισobίως. Μία φορά τον χρόνο, Σάββατο μεσημέρι κατά το δεύτερο δεκαπενθήμερο του Μαρτίου, συνεδριάζει η Γενική Συνέλευση των

21. Επιστολή της 17ης Σεπτεμβρίου 1927 (IMEC).

22. Επιστολή της 28ης Απριλίου 1917 (IMEC).

23. 1% για τις πρώτες 100.000 φράγκα από τα κέρδη, 2% για τις επόμενες 100.000 και ούτω καθ' εξής έως 5% για κάθε κέρδος που ξεπερνούσε τις 400.000 φράγκα. Η κερδοφορία της *Revue* υπερβαίνει σταθερά τις 400.000 φράγκα από το 1922, με εξαίρεση το 1927, όταν αγοράστηκαν νέα μηχανήματα για τη στοιχειοθεσία.

μετόχων, και όπως συνήθως συμβαίνει με τις Γενικές Συνελεύσεις, οι αποφάσεις έχουν ήδη ληφθεί από την Επιτροπή.

Οι 85 μετοχές με ονομαστική αξία 5.000 φράγκα η κάθε μία εκτιμώνται ήδη το 1878 στις 80.000. Μετά τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο η οικονομική άνθηση της *Revue* ξεπερνά κάθε προηγούμενο. Στο ενεργητικό της καταγράφονται, εκτός από την εκδοτική δραστηριότητα (πωλήσεις, συνδρομές, πνευματικά δικαιώματα, αγγελίες), τα εισοδήματα των ακινήτων και αποδόσεις από επενδύσεις σε κινητές αξίες. Η *Revue* διατηρεί σημαντικό ταμείο για τις συντάξεις του προσωπικού και, καθώς είναι σταθερά και ανοδικά κερδοφόρα, διανέμει κάθε χρόνο μερίσματα στους μετόχους της: 1.500 φράγκα το 1922, 2.000 από το 1923 έως το 1927, 2.500 το 1928, 3.000 το 1929, 3.500 κατά τη διάρκεια της οικονομικής κρίσης (1930-1936) και 4.000 φράγκα τα χρόνια πριν τον πόλεμο. Τα συγχαρητήρια προς τον Διευθυντή επαναλαμβάνονται με ικανοποίηση και καταγράφονται στα πρακτικά των συνεδριάσεων. Το 1929 η *Revue* γνωρίζει ευμάθεια «ανεπανάληπτη για κάθε ανάλογο έντυπο στη Γαλλία». Το 1937, όταν πεθαίνει ο Doumic, η *Revue des Deux Mondes* έχει δεκαπλασιάσει τον κύκλο εργασιών και τα κέρδη της σε σχέση με τα αποτελέσματα του 1916. Από 15.000 αντίτυπα πριν τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, φθάνει πλέον τις 48.000 το 1935. Αντιστοίχως, τετραπλασιάζεται ο αριθμός των συνδρομητών και όσων την αγοράζουν ανά τεύχος. Ο οικονομικός έλεγχος που διενεργείται κατά την εποχή της διαδοχής διαπιστώνει ένα ενεργητικό της τάξεως των 11 εκατομμυρίων φράγκων, ενώ το παθητικό δεν υπερβαίνει τα 3 εκατομμύρια. Η θετική αυτή στάση συνεχίζεται και υπό τη νέα διεύθυνση του André Chaumeix και το tirage αυξάνεται στα 50.000 αντίτυπα το 1939.

Η εξασφάλιση της οικονομικής απόδοσης έχει οπωσδήποτε κάποιες απαιτήσεις. Για να διατηρήσει και να αυξήσει την περιουσία του περιοδικού, ο Doumic εγκαταλείπει το δόγμα των προκατόχων του, σύμφωνα με το οποίο «η *Revue* είναι μία μεγάλη κυρία: οι αναγνώστες έρχονται σε αυτήν και δεν επιζητεί τις συνδρομές». Ο νέος διευθυντής χρησιμοποιεί τη διαφήμιση χωρίς ενδοιασμούς. Δίνει καταχωρήσεις στις εφημερίδες, της κεντρώας και μετριοπαθούς δεξιάς παράταξης,²⁴ με έντονα τυπογραφικά στοιχεία στους τίτλους των κυρίων άρθρων και πλαίσιο για τις μεγάλες συνεργασίες συγγραφέων όπως ο Pierre Loti, ο Henry Bordeaux ή ο Maurice Pernot, ενώ την περίοδο των εορτών δημοσιεύει στον γαλλικό και διεθνή Τύπο ολοσέλιδα με τους προσεχείς τίτλους και τα πορτραίτα των συγγραφέων τους. Το σλόγκαν είναι «*Revue des Deux Mondes*, ένα δώρο που διαρκεί όλο τον χρόνο». Οι αγγελίες της δη-

24. Οι διαφημίσεις της *Revue* εμφανίζονται τακτικά στις εξής εφημερίδες: *Le Gaulois*, *Journal des Débats*, *Le Figaro*, *Le Temps*, *Echo de Paris*, *Comœdia*, *New York Herald*, *Paris Times*, *Indépendance Belge*.

μοσιεύονται στις επετηρίδες των παλαιών αποφοίτων της Ecole Normale, της Ecole de Sèvres ή του Lycée Condorcet, στα περιοδικά των φιλολογικών σχολών και των αποστράτων αξιωματικών, ενώ κατά την τουριστική περίοδο αφισέτες της *Revue* αναρτώνται στα κοσμικά λουτρά του Vichy. Επιπλέον, κάθε Δεκέμβριο τυπώνονται 100.000 οκτασέλιδες πλακέτες και δελτία συνδρομών τα οποία αποστέλλονται σε πιθανούς αναγνώστες, ενώ μεγάλη επιτυχία γνώρισε και η αποστολή δωρεάν τεύχους-δείγματος.

Η τόλμη του Doumic έγκειται κυρίως στην αξιοποίηση των νέων μέσων επικοινωνίας μέσα σε αυτό το μανσολείο της παράδοσης. Ήδη από το 1925 η *Revue* καθιερώνει την Διαφημιστική της Εβδομάδα από το ραδιόφωνο του πύργου του Eiffel.²⁵ Επί 7 ημέρες, συνήθως 21-27 Δεκεμβρίου, οι συνεργάτες της καλούνται στην Ομιλούσα Εφημερίδα της T.S.F. (Journal Parlé) και σχολιάζουν τα άρθρα τους. Το 1926 αγοράζεται το πρώτο ραδιόφωνο για τα γραφεία της *Revue* και ο Pinon αποκτά τακτική εκπομπή όπου αναπτύσσει τις θέσεις του Χρονικού του Δεκαπενθημέρου και διαβάξει αποσπάσματα από άλλα άρθρα του μήνα. Επειδή το γραπτό κείμενο δεν προσφερόταν για εκφώνηση, η Εκτελεστική Επιτροπή εγκρίνει από το 1927 ειδικό κονδύλι για την προσαρμογή των άρθρων για το ραδιόφωνο. Το 1930 η Διαφημιστική Εβδομάδα αναμεταδίδεται πλέον ταυτόχρονα στη Λίλλη, τη Μασσαλία, το Μπορντώ και τη Ρεν, ενώ το 1931 και 1932, με την ευκαιρία της μεγάλης αποικιακής έκθεσης στο Παρίσι, χρησιμοποιείται και ο Σταθμός των Αποικιών (Poste Colonial). Για να κατανοήσουμε την πρωτοπορία αυτής της στρατηγικής, αναφέρουμε ότι η *Nouvelle Revue Française* θα ξεκινήσει τις δικές της εκπομπές, το «Τέταρτο της NRF», κάθε Τρίτη, μόλις το 1938.²⁶ Ακολουθώντας τις εξελίξεις των καιρών και ενάντια στις προσωπικές του προτιμήσεις, ο Doumic θα υιοθετήσει το 1933 την κινηματογραφική διαφήμιση και θα γυρίσει το ετήσιο δείπνο όπου παρίστατο ο Αλβέρτος, Βασιλεύς των Βέλγων, για να προβληθεί στα Επίκαιρα επί μία εβδομάδα σε πέντε αίθουσες στο Παρίσι και σε άλλες δέκα της επαρχίας.

Για την προσέλκυση συνδρομητών εκτός Γαλλίας η *Revue* αναθέτει την προβολή της σε ειδικούς πράκτορες και στις Messageries Hachette. Το 1921 τοποθετούνται εμαγιέ πλακέτες με την επιγραφή «Σημείο πώλησης της *Revue des Deux Mondes*» στα κιόσκια των σιδηροδρομικών σταθμών του Βελγίου. Οι συνεργαζόμενοι βιβλιοπώλες και διανομείς της στο εξωτερικό αναλαμβάνουν την προώθηση στις χώρες τους και στις αντίστοιχες αποικίες, ενώ η *Revue*

25. Υπενθυμίζουμε ότι οι πρώτες ραδιοφωνικές εκπομπές στη Γαλλία ξεκίνησαν το 1922.

26. Anna Boschetti, «Légitimité littéraire et stratégies éditoriales», στο Roger Chartier, Henri-Jean Martin (επιμ.), *Histoire de l'édition française*, ό.π., σ. 511-551.

τους τροφοδοτεί τακτικά με φυλλάδια και αφίσες στην τοπική γλώσσα. Εκμεταλλεύεται τις διεθνείς εκθέσεις βιβλίου και τις εκθέσεις γαλλικών προϊόντων (όπως αυτή των Αθηνών το 1928) όπου διαθέτει περίπτερο και διαφημιστικά πανώ, ενώ τεύχη της τοποθετούνται αντί πληρωμής στα σαλόνια της πρώτης θέσεως των υπερωκεανίων που πιάνουν σκάλα στο Χερβούργο και τη Μασσαλία και από το 1939 και στα αεροπλάνα της Air-France. Όπου, τέλος, δεν μπορεί να κινηθεί ανεξάρτητα, η *Revue* χρησιμοποιεί το δίκτυο *Hachette*, π.χ. στην Αγγλία και την Αργεντινή.

Η πιο λαμπρή διαφημιστική δραστηριότητα της *Revue* είναι τα ετήσια επίσημα δείπνα της που εγκαινιάζονται το 1921 και γρήγορα καθιερώνονται ως αναπόσπαστο μέρος της παρισινής κοσμικής ζωής. Στις αρχές Δεκεμβρίου κάθε χρόνο, σε πολυτελές μέγαρο, διοργανώνεται το Δείπνο για αυστηρά 300 καλεσμένους, αποκλειστικά άντρες.²⁷ Προσκαλούνται οι συνεργάτες του περιοδικού, τα μέλη των Ακαδημιών, οι αναμενόμενοι πολιτικοί, διπλωμάτες, πανεπιστημιακοί και στρατιωτικοί, ο διευθυντής της *Comédie-Française* και της Εθνικής Βιβλιοθήκης, ο πρόεδρος της Ένωσης Λογοτεχνών, οι αριστούχοι φοιτητές της *Ecole Normale Supérieure*, οι αρχισυντάκτες των παρισινών εφημερίδων και οι ανταποκριτές ξένου Τύπου. Δεν θα προσκληθούν ο *Léon Daudet* και η *Action Française* το 1922, ούτε η κυβέρνηση του *Cartel des Gauches* το 1933. Τρεις Πρόεδροι της Δημοκρατίας τιμούν με την παρουσία τους τα Δείπνα της *Revue* και ακόμη ο Αλβέρτος ο 1ος του Βελγίου και ο διάδοχος του θρόνου της Σουηδίας. Το τελετουργικό προβλέπει διαδοχικά την προσφώνηση εκπροσώπου των συνεργατών του περιοδικού, τις ευχαριστίες του Διευθυντή και την ομιλία του επίτιμου Προέδρου του Δείπνου. Οι προσφωνήσεις αναμεταδίδονται το ίδιο βράδυ από το ραδιόφωνο και την επομένη εκτενή δελτία Τύπου διανέμονται στις εφημερίδες, οι οποίες τα αναπαράγουν πιστά.

Η τακτική αυτή αναμφισβήτητα απέδιδε. Οι περίλαμπροι εορτασμοί της εκατονταετηρίδας της *Revue* το 1929, που διήρκησαν 15 ημέρες με εκθέσεις, διαλέξεις, θεατρικές παραστάσεις, ειδικές επετειακές εκδόσεις και αναμνηστικό μετάλλιο, πανηγυρική τελετή στο αμφιθέατρο της Σορβόνης,²⁸ τιμητικό δείπνο στο Δημαρχείο του Παρισιού και λαμπρή δεξίωση στα σαλόνια του Υπουργείου Εξωτερικών, στο *Quai d'Orsay*, κόστισαν περίπου 500.000 φράγκα, τον επόμενο χρόνο όμως το περιοδικό είχε 2.400 νέους συνδρομητές.

Οι συνδρομητές είναι αυτοί που εξασφαλίζουν την ευρωστία του περιοδικού κατά την περίοδο του μεσοπολέμου. Το 1937, από τα 13.000 τεύχη που

27. Σύμφωνα με τον μύθο που συντηρεί η *Revue*, τη μόνη φορά που δέχθηκαν γυναίκες σε δείπνο συνάντησε ο *Alfred de Musset* την Γεωργία Σάνδη. Η ολέθρια εξέλιξη αυτού του ειδυλλίου δεν επέτρεψε την επανάληψη του πειράματος (πρβλ. *L'Intransigent*, 11/12/1927, *Le Temps* του Port-au-Prince, 13/1/1934).

28. Όπου την Ακαδημία Αθηνών εκπροσώπησε ο καθηγητής Ανδρέας Ανδρεάδης.

διανέμονται στην περιοχή του Παρισιού, τα 11.300 απευθύνονται σε συνδρομητές. Για την επαρχία και τις αποικίες (οι οποίες καταγράφονται σε ενιαία κατηγορία στα κατάστιχα των αρχείων) οι αντίστοιχοι αριθμοί ανέρχονται σε 25.000 και 21.500. Περισσότερο ευάλωτες στην οικονομική κρίση οι πωλήσεις ανά τεύχος, αν και ανοδικές, θεωρούνται πάντοτε δευτερεύουσα πηγή εσόδων. Το 1940, αυτοί οι πιστοί αναγνώστες σε όλο τον κόσμο, για τους οποίους η συνδρομή στην *Revue des Deux Mondes* είναι συχνά οικογενειακή παράδοση, πλησιάζουν τους 41.000. Οι συνδρομητές έχουν τη δυνατότητα είτε να εγγραφούν μέσω εντεταλμένων βιβλιοπωλείων ή ταχυδρομικών γραφείων στον τόπο διαμονής τους είτε να λαμβάνουν τα τεύχη με απ' ευθείας προσωπική συνδρομή. Για την πρώτη περίπτωση δεν υπάρχουν αναλυτικά στοιχεία παρά μόνον το ύψος των μηνιαίων συναλλαγών. Στη δεύτερη όμως καταγράφονται το ονοματεπώνυμο (και τυχόν τίτλος ευγενείας ή ένδεξη επαγγέλματος), διεύθυνση, διάρκεια συνδρομής και ημερομηνία έναρξης.

Με βάση τα κατάστιχα των συνδρομητών εξωτερικού, οι αποδέκτες της *Revue*, σε ένα δίκτυο διανομής που καλύπτει 93 χώρες, διακρίνονται σε δύο ομάδες ανάλογα με την γεωγραφική κατανομή τους. Αφ' ενός οι γηγενείς αναγνώστες, που γνωρίζουν τη γαλλική, ανήκουν στα ανώτερα κοινωνικά στρώματα της χώρας τους, διαθέτουν συνήθως πανεπιστημιακή μόρφωση (γιατροί, δικηγόροι, μηχανικοί κλπ.) και απαντούν στην Ευρώπη και Αμερική. Αφ' ετέρου ο διεθνής και περιπλανώμενος πληθυσμός των διπλωματών, ιεραποστόλων, εκπαιδευτικών και επιχειρηματιών που βρίσκονται κατά κύριο λόγο στην Αφρική και την Ασία ως απομονωμένοι και ηρωϊκοί εκπρόσωποι του δυτικού πολιτισμού. Και για τις δύο ομάδες η *Revue* λειτουργεί ως σύνδεσμος μεταξύ του «ευρύτερου καλλιεργημένου κοινού» και η επιρροή και απήχρησή της βρίσκεται σε άμεση συνάρτηση με τη διεθνή εικόνα και πολιτική της Γαλλίας. Τα χρόνια του μεσοπολέμου η *Revue des Deux Mondes* δεν κατακτά νέες αγορές. Ο φυσικός της χώρος είναι οι γαλλικές αποικίες καθώς επίσης και οι χώρες του γαλλικού συστήματος συμμαχιών στην Ανατολική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Στη διασπορά των συνδρομών σημαντικό ρόλο παίζουν οι παλαιές σχέσεις μεταξύ πνευματικών élites σε χώρες όπως η Πολωνία, η Ρουμανία ή η Λατινική Αμερική, το ίδιο και η γαλλοφωνία για τον Καναδά, το Βέλγιο και την Ελβετία. Η κατά παράδοση γαλλική παρουσία, τέλος, μέσω των μοναστικών ιεραποστολικών ταγμάτων και των εκκλησιαστικών εκπαιδευτικών ιδρυμάτων στην Άπω και τη Μέση Ανατολή, προσφέρει άλλη μία οδό πρόσβασης.²⁹

29. Κατά σειρά μεγέθους οι 20 μεγαλύτεροι αποδέκτες της *Revue* είναι οι Ηνωμένες Πολιτείες, Ρουμανία, Ιταλία, Βραζιλία, Αίγυπτος, Καναδάς, Αργεντινή, Πολωνία, Μεγάλη Βρετανία, Χιλή, Ελβετία, Βέλγιο, Κίνα, Ισπανία, Τουρκία, Γερμανία, Ελλάδα, Γιουγκοσλαβία, Πορτογαλία και Αϊτή.

Στην Ελλάδα συνδρομητές είναι —ενδεικτικά— η Αναγνωστική Εταιρεία Κερκύρας και η Αθηναϊκή Λέσχη, οι καθηγητές Ανδρέας Ανδρεάδης και Διονύσιος Ζακυθινός, οι υπουργοί Δημήτριος Χατζίσκος, Θεολόγος Νικολούδης, Ιωάννης Μαρκόπουλος, Άγις Ταμπακόπουλος και ο στρατηγός Γ. Νικολαΐδης. Ακόμη, ο πρώην πρέσβυς του Τσάρου, πρίγκηψ Demidoff, η Μαρκησία de Riencourt, η Χαρίλεια Σταθάτου, ο Διευθυντής της Ιονικής Τράπεζας Γεώργιος Γεωργιάδης, ο John Eliasco της Τράπεζας Αθηνών και ο Μποδοσάκης-Αθανασιάδης. Μετά το 1938 θα προστεθούν οι Ελληνικοί Σιδηρόδρομοι, το Γενικό Επιτελείο Στρατού και η Πολεμική Αεροπορία. Η ελληνική ιδιαιτερότητα έγκειται στο γεγονός ότι παρουσιάζει σχετικά υψηλά ποσοστά αναγνωστών αν και δεν ανήκει στην λατινική ή καθολική παράδοση και επιπλέον πρόσκειται περισσότερο στην βρετανική σφαίρα επιρροής παρά στη γαλλική. Τον βασικό ρόλο στην περίπτωση μας μοιάζει να παίζει η οικογενειακή παράδοση, οι σπουδές σε γαλλόφωνο περιβάλλον και το κύρος της *Revue* στους συντηρητικούς κύκλους. Στην απήχηση του περιοδικού στο ελληνικό κοινό αναφέρθηκε ο καθηγητής Ανδρέας Ανδρεάδης κατά την ομιλία του στο αμφιθέατρο της Σορβόνης στις εορτές της Εκατονταετηρίδας:

Στην επαρχία αντιλαμβάνεται κανείς καλύτερα το μεγαλείο του ρόλου σας. Εκεί, δεν είσθε απλώς το κατ' εξοχήν γαλλικό περιοδικό, είσθε πραγματικά η *Επιθεώρησις των Δύο Κόσμων*. Όλες μου οι παιδικές και νεανικές αναμνήσεις στην πόλη της Κέρκυρας είναι γεμάτες από σας. Οι συνδρομητές σας, οι οποίοι πολύ συχνά δεν ήταν παρά ταπεινοί υπο-συνδρομητές [sous-abonnés], σας ανέμεναν για να μάθουν τί να σκέπτονται για την πολιτική και λογοτεχνική ζωή σε όλα τα μέρη του κόσμου, ποιό γαλλικό βιβλίο, αλλά και ποιόν άγγλο ή γερμανό συγγραφέα έπρεπε να διαβάσουν. Οι πιο ηλικιωμένοι έπιαναν ατέρμονες συζητήσεις για τις αρετές των σημερινών σας συνεργατών και για τους προκατόχους τους. Και χάρη στα παλαιά τεύχη, φυλαγμένα με ευλάβεια στα εξοχικά σπίτια, μας προέκυπταν αναπάντεχες διαλέξεις για τον Duvergier de Hauranne, τον αμερικανικό Εμφύλιο ή τις ανακαλύψεις περασμένων δεκαετιών.³⁰

Τον Ιούνιο του 1940 η *Revue* εγκατέλειψε το Παρίσι για πρώτη και τελευταία φορά στην ιστορία της και κετέφυγε στο Ρουαγιά, κοντά στο Μπορντώ, απ' όπου συνέχισε να εκδίδεται με δυσκολία έως τον Σεπτέμβριο 1944. Θα επανέλθει τον Ιανουάριο του 1948 με ελαφρά παραλλαγμένο τίτλο³¹ αλλά πανομοιότυπη εμφάνιση. Έκτοτε κυκλοφορεί χωρίς διακοπή έως σήμερα.

*
* *

Από την άποψη της αρθρογραφίας όπως και της επιλογής των συνεργατών της η *Revue des Deux Mondes* αποτέλεσε ουσιαστικά το επίσημο έντυπο της γαλ-

30. *Revue des Deux Mondes*, Επίμετρο (1η Ιανουαρίου 1930).

31. *La Revue, litterature, histoire, arts et sciences, des Deux Mondes*. Από το 1972 η *Revue* κυκλοφορεί μηνιαία με τον τίτλο *La Nouvelle Revue des Deux Mondes*.

λικής εξωτερικής πολιτικής. Τα σημεία αναφοράς της δεν είναι λογοτεχνικά ή καλλιτεχνικά. Σε όλη τη διάρκεια του μεσοπολέμου θα αγνοήσει επιδεικτικά την πρωτοπορεία (το όνομα του Picasso αναφέρεται για πρώτη φορά το 1937) και θα αρκεστεί στα επίσημα Salons και τα βραβεία της Ακαδημίας. Αντιθέτως, παρακολουθεί στενά τις διεθνείς εξελίξεις, πολιτικές και οικονομικές, με ιδιαίτερη έμφαση σε θέματα που θίγουν άμεσα τη γαλλική ισχύ, όπως οι γερμανικές αποζημιώσεις, η κομμουνιστική προπαγάνδα, τα εθνικιστικά κινήματα στις αποικίες, ο αμερικανικός απομονωτισμός και η αστάθεια της συμμαχίας με τη Μεγάλη Βρετανία.

Ανεξάρτητα από την εκάστοτε συγκυρία, οι βασικές θέσεις του περιοδικού παραμένουν σταθερές. Η Μεγάλη Βρετανία αντιμετωπίζεται ως ο μόνος ισότιμος συνομιλητής της Γαλλίας, απαραίτητη σύμμαχος στο ευρωπαϊκό σύστημα ασφαλείας αν και ελέγχεται ως προς την διστακτική συμμετοχή της στις ηπειρωτικές υποθέσεις. Οι Ηνωμένες Πολιτείες προσφέρουν τη σαγήνη ενός νέου κόσμου, δυναμικού και πλούσιου, παραμένουν όμως «έναν λάος στην εφηβεία» που θα οδηγηθεί στην ωριμότητα μέσω της καθοδήγησης των παλαιών ευρωπαϊκών εθνών. Στην αντίθετη όχθη βρίσκονται η Γερμανία, ο παραδοσιακός εχθρός όπου η άνοδος του ναζισμού ταυτίζεται πολύ νωρίς με το γνώριμο φάσμα του πανγερμανισμού, και η νεαρή Σοβιετική Ένωση, μόνιμη απειλή της ασιατικής βαρβαρότητας και της επαναστατικής επιδημίας για τον πολιτισμένο κόσμο. Οι λατινογενείς και οι γαλλόφωνες χώρες, τέλος, εντάσσονται σε ένα πλέγμα «αδελφικών» δεσμών αίματος και γλώσσας, με κύριο παράδειγμα την Ιταλία, που διαθέτει δύο επιπλέον πόλους έλξης, το νέο φασιστικό καθεστώς και την Αγία Έδρα.

Τα μεγάλα πολιτικά ρεύματα του ευρωπαϊκού μεσοπολέμου εντάσσονται στο πλαίσιο αυτό και αντιμετωπίζονται ad hoc, πάντα σε σχέση με συγκεκριμένα συμβάντα της ευρωπαϊκής πολιτικής και όχι όσον αφορά το θεωρητικό τους σχήμα. Η χιτλερική Γερμανία διαδέχεται τη Δημοκρατία της Βαϊμάρης χωρίς να σημειώνεται ουσιαστική διαφοροποίηση στη γενικότερη θεώρηση των γαλλο-γερμανικών σχέσεων. Στα κυρίαρχα θέματα της δεκαετίας του '20, τις πολεμικές αποζημιώσεις και την κατοχή της Ρηνανίας το 1923, η *Revue* ακολουθεί την επιθετική γραμμή του Poincaré. Η οικονομική ανόρθωση της Γερμανίας παρουσιάζεται υπό τον τίτλο «Ο γερμανικός κίνδυνος»³² και οι πρώτες κινήσεις επανεξοπλισμού καταγράφονται ως επίφοβα δείγματα της γερμανο-

32. Georges Blondel, «Le péril allemand: La situation économique de l'Allemagne en 1925», *RDM* (15 Φεβρουαρίου 1925) 865-879. Στο ίδιο θέμα και τον ίδιο τόνο, επίσης, Louis de Launay, «Le redressement économique de l'Allemagne», *RDM* (15 Ιουλίου 1926) 429-443 και Victor de Marcé, «La vérité sur la détresse allemande», *RDM* (15 Αυγούστου 1931) 758-778.

σοβιετικής προσέγγισης.³³ Με τον Χίτλερ και την πρόοδο του εθνικοσοσιαλιστικού κόμματος στη Γερμανία η *Revue* αρχίζει να ασχολείται το 1932.³⁴ Για πρώτη φορά δεν καταδικάζεται συλλήβδην ο γερμανικός λαός αλλά διακρίνονται δύο Γερμανίες, η ναζιστική και η άλλη που αντιστέκεται, η οποία γρήγορα θα ταυτιστεί με τις δυνάμεις της Καθολικής και της Προτεσταντικής Εκκλησίας υπό διωγμό.³⁵ Το ζήτημα των αντι-εβραϊκών μέτρων συνεξετάζεται σποραδικά, στο Χρονικό του Δεκαπενθημέρου, ως δευτερεύουσα εκδήλωση της γενικής τρομοκρατίας που αφορά όμως κυρίως τον χριστιανικό πληθυσμό. Στην αρθρογραφία των ετών πριν τον πόλεμο κυριαρχούν η εδραίωση του ναζιστικού καθεστώτος και η σταδιακή ενίσχυση του γερμανικού στρατού. Οι συμφωνίες του Μονάχου για την *Revue* επικυρώνουν τον εκγερμανισμό της κεντρικής Ευρώπης χωρίς καμμία ουσιαστική εγγύηση για την ευρωπαϊκή ειρήνη.³⁶ Το 1938 ισχύει πάντα η ίδια απόφαση του 1934 για τον Χίτλερ: «Δεν συζητά κανείς με τον Caliban».³⁷

Η αντικομμουνιστική επιχειρηματολογία της *Revue* στηρίζεται κατ' αρχήν στις αφηγήσεις των Ρώσων εμιγρέδων για τη φρίκη και τις ωμότητες της επανάστασης.³⁸ Με την πάροδο των χρόνων αυτή η πρωτογενής προσέγγιση υποχωρεί και αντικαθίσταται από λεπτομερείς αναλύσεις της σοβιετικής οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης,³⁹ όπου ξαναβρίσκουμε το γνωστό θέμα

33. Frédéric Eccard, «Reichswehr et armée rouge», *RDM* (15 Δεκεμβρίου 1930) 761-780 και Ανωνόμου [X. Biraud], «Les armements de l'Allemagne», *RDM* (1η Φεβρουαρίου 1932) 509-544.

34. Verax [Maurice Pernot], «Silhouettes étrangères: Hitler», *RDM* (1η Ιανουαρίου 1932) 158-170, Maurice Pernot, «Les paradoxes de la politique allemande», *RDM* (15 Σεπτεμβρίου 1932) 391-406.

35. Robert d'Harcourt, «L'opinion allemande: L'hitlérisme et la droite catholique», *RDM* (1η Ιουλίου 1932) 130-144· Pascal Copeau, «Le schisme de l'église protestante», *RDM* (15 Φεβρουαρίου 1934) 875-889· Robert d'Harcourt, «Les catholiques et le IIIe Reich», *RDM* (15 Μαρτίου 1934) 291-320· Robert d'Harcourt, «La guerre au catholicisme en Allemagne», *RDM* (1η Σεπτεμβρίου 1935) 66-84.

36. René Pinon, «Chronique de la Quinzaine», *RDM* (Οκτώβριος - Νοέμβριος 1938).

37. Robert d'Harcourt, «Le crépuscule des idoles», *RDM* (1η Αυγούστου 1934) 652-663.

38. Ενδεικτικά αναφέρουμε τα άρθρα των Ανωνόμου, «Lettres de Petrograd. Esquisses de la vie soviétique», *RDM* (1η Ιουλίου 1921) 197-205 και (15 Ιουλίου 1921) 409-424· Emilie Verneaux, «Choses vues: L'école sous le régime bolcheviste», *RDM* (1η Αυγούστου 1922) 671-680· Tatiana Koubakina, «Dix-huit mois dans les prisons bolchevistes», *RDM* (15 Νοεμβρίου 1922) 271-300, (1η Δεκεμβρίου 1922) 635-653 και (1η Ιανουαρίου 1923) 145-167.

39. Τα οικονομικά άρθρα υπογράφει ο κόμης W. Kokovtsoff, πρωθυπουργός και υπουργός Οικονομικών του τσάρου για την περίοδο 1911-1914, ο οποίος από το 1923 και

του θρησκευτικού διωγμού.⁴⁰ Καθ' όλη την διάρκεια του μεσοπολέμου η *Revue* παρουσιάζει την αθλιότητα και τον εκπεσμό του ρωσικού λαού παράλληλα με τον άμεσο κίνδυνο που αποτελεί η Σοβιετική Ένωση για τις δυτικές δημοκρατίες.⁴¹ Μετά το 1936, με την νίκη του Λαϊκού Μετώπου στις γαλλικές εκλογές και λίγο αργότερα τον ισπανικό Εμφύλιο ο τρόμος του «εσωτερικού εχθρού» κορυφώνεται⁴² και η *Revue des Deux Mondes* παίρνει χωρίς δισταγμό θέση υπέρ της καθολικής Ισπανίας, σύμβολο από την εποχή της Reconquista του αγώνα της χριστιανικής Δύσης έναντι της ανατολικής βαρβαρότητας, η οποία τώρα εκπροσωπείται από τους πράκτορες της Komintern.⁴³

Ο φασισμός, τέλος, αντιμετωπίζεται θετικά στην πρώτη του περίοδο, ως ένα καθεστώς που έφερε την τάξη και την ευημερία στην άναρχη Ιταλία. Η προσωπικότητα του Μουσολίνι μαγνητίζει τους ανταποκριτές της *Revue*, η φασιστική οργάνωση ταυτίζεται με τον πατριωτισμό, την πειθαρχία και την εθνική υπερηφάνεια.⁴⁴ Η εφαρμογή του στην Γαλλία δεν εξετάζεται σοβαρά, καθώς θεωρείται γέννημα συγκεκριμένης συγκυρίας (όπου μετέχουν η ιδιουσυγκρασία του ιταλικού λαού, η ιστορική πορεία της Ιταλίας και η ηγετική μορφή του Μουσολίνι) που δεν θα ήταν δυνατόν να αποδώσει τους ίδιους καρπούς υπό

επί δέκα χρόνια διαπιστώνει την αναπότρεπτη και επικείμενη κατάλυση του κομμουνισμού αναλύοντας τον σοβιετικό προϋπολογισμό από τις σελίδες της *Revue* και κατακρίνοντας τις ανεπάρκειες της ΝΕΠ, την εκμετάλλευση των αγροτών, την εθνικοποίηση της βιομηχανίας, το πρώτο πενταετές πλάνο και την ηθική κατάρρευση της χώρας των Σοβιετών.

40. Η *Revue* εξασφαλίζει γι' αυτόν τον τομέα την συνεργασία του Ιησουίτη Mgr Michel d'Herbigny, ο οποίος είχε αναλάβει μυστική ιεραποστολική δράση στη σοβιετική Ρωσία με την ελπίδα της μεταστροφής της στον καθολικισμό.

41. Η επαναστατική τακτική των μπολσεβίκων αναλύεται λεπτομερώς σε μία σειρά ανυπόγραφων άρθρων του Colonel Pichon, όπως «La technique révolutionnaire du bolchevisme», *RDM* (15 Ιουλίου 1927) 271-299, «La défense contre le bolchevisme», *RDM* (15 Νοεμβρίου 1927) 275-305 και «Le bolchevisme et l'armée», *RDM* (15 Μαΐου 1929) 266-290.

42. Frédéric Eccard, «Moscou à Paris», *RDM* (15 Ιουνίου 1936) 765-783· *** [André Chaumeix], «Le glissement de l'Etat: IX. L'entreprise communiste», *RDM* (1η Ιουνίου 1936) 527-538 και «X. Une tentative révolutionnaire», *RDM* (15 Ιουλίου 1936) 275-588· Jacques Bardoux, «Le complot russo-communiste», *RDM* (1η Οκτωβρίου 1937) 640-671· Frédéric Eccard, «Le bolchevisme paralyse la France», *RDM* (1η Μαΐου 1937) 56-89.

43. Ο πόλεμος στην Ισπανία είναι επίσης το μέτωπο εναντίον του Αντίχριστου. Πρβλ. Comte de Saint-Aulaire, «L'Eglise, l'Espagne et la révolution», *RDM* (1η Ιουνίου 1938) 519-538· Jean de Saint-Chamant, «Le problème religieux en Catalogne», *RDM* (15 Φεβρουαρίου 1939) 867-883.

44. Paul Hazard, «Notes sur l'Italie nouvelle», *RDM* (15 Αυγούστου 1922) 779-806, (1η Οκτωβρίου 1922) 605-643, (1η Νοεμβρίου 1922) 87-120 και (1η Δεκεμβρίου 1922) 576-605· Maurice Pernot, «L'expérience italienne», *RDM* (1η Μαΐου 1923) 41-78, (15 Μαΐου 1923) 424-450, (15 Ιουνίου 1923) 901-930 και (1η Αυγούστου 1923) 664-696.

άλλες συνθήκες.⁴⁵ Παρά τον θαυμασμό συγκεκριμένων αρθρογράφων μπροστά στα οικονομικά και αποικιοκρατικά επιτεύγματα του φασισμού, η στάση του περιοδικού θα καθορισθεί τελικά από τις επιταγές της εξωτερικής πολιτικής. Η *Revue* υποστηρίζει την Ιταλία κατά την Αιθιοπική κρίση του 1935,⁴⁶ η ιταλο-γερμανική προσέγγιση όμως θα σημάνει το τέλος της «λατινίας αδελφότητας». Η Ιταλία μεταμορφώνεται σε εχθρική χώρα και τίποτε δεν διακρίνει πλέον τον φασισμό από τον ναζισμό.

Στην αρθρογραφία της, την πολιτική όσο και την πολιτιστική, η *Revue* ακολουθεί πιστά την επίσημη διπλωματία (με εξαίρεση τις σύντομες περιόδους διακυβέρνησης της χώρας από το *Cartel des Gauches* το 1924 και το *Front Populaire* το 1936-37) και αναπαράγει τα στερεότυπα της παραδοσιακής Δεξιάς για την «μεγάλη Γαλλία», την παρακμή του κοινοβουλευτισμού, την ανεπάρκεια της Κοινωνίας των Εθνών και τον απειλούμενο δυτικό χριστιανικό πολιτισμό. Ακόμη, συντηρεί συστηματικά τους θεμελιώδεις μύθους της και την λατρεία των συμβολικών μορφών της: ο Lyautey και η εποποιία του Μαρόκου, ο καρδινάλιος Lavignerie και ο Charles de Foucauld — οι μεγάλοι ιεραπόστολοι, το μεγαλείο της γαλλικής γλώσσας, η εκπολιτιστική αποστολή της Γαλλίας. Έξω από τον ευρωπαϊκό χώρο ο εξωτισμός υπερισχύει της ανάλυσης και οι ταξιδιωτικές εντυπώσεις ακολουθούν το μοτίβο του Ρομαντισμού και των φιλοσοφικο-ιστορικών διαλογισμών. Υπηρετώντας πιστά αυτό το σχήμα, η *Revue des Deux Mondes* ταυτίστηκε πλήρως με την κουλτούρα και τη νοοτροπία της συντηρητικής αστικής τάξης. Ιδιαίτερα αποτελεσματικά και με μεγάλη αναγνωρισιμότητα, αν κρίνουμε από το γεγονός ότι οι δερματόδετοι τόμοι της στόλιζαν μόλις πριν από λίγα χρόνια τις βιτρίνες του Οίκου Dior στο Παρίσι.

45. *** [François Charles-Roux], «La croissance et l'avènement du fascisme en Italie, 1919-1922», *RDM* (1η Σεπτεμβρίου 1925) 5-29.

46. André Chaumeix, «L'Europe et le drame éthiopien», *RDM* (15 Οκτωβρίου 1935) 764-781· Maurice Pernot, «L'affaire éthiopienne, l'Égypte et la Méditerranée», *RDM* (1η Ιανουαρίου 1936) 97-111· Henry Bidou, «La conquête de l'Éthiopie», *RDM* (15 Ιουνίου 1936) 880-913.